

Traumák Tündérorszámban

Mong Attila: János vitéz a Gulagon.

Helikon, Budapest, 2008. 191 oldal.

Mikor János vitéz megtudta, hogy mire hazatért, Iluskát már eltemették, egy darabig némán, meredten ült. Ezután úgy szólalt meg, mint aki álmából ébredt. – 1956 januárjában a lovasberényi vasútállomáson néma tömeg fogadta a Gulagról hazatérő Bori Lajost, akit tíz évvel korábban hurcoltak el a faluból a búcsú napján a *János vitéz* című daljáték előadása után, amely alatt csetepaté tört ki a szovjet katonák és a falu lakosai között. Mintha álmából ébredt volna a falu: ez volt az első kollektív akciójuk az ott élőknek 1946 júniusa, a búcsún kitört verekedés óta.

Mong Attila *János vitéz a Gulagon* című könyve arról szól, mi történt eme tíz év alatt a faluban, s miként kezdték el feldolgozni vagy tabusítani a faluban élők a II. világháború és a háború után történtek traumáit. 1946-ban, a júniusi búcsún a szovjet katonák benyomultak a *János vitéz* előadására, s a falu lakói rendezavarásukat már nem tűrhették. A darabot előadó falusiak és a közönség soraiból néhány tucatnyian szembeszálltak velük, és ezúttal a szovjet hadsereg vereséget szenvedett. A megtorlás azonban nem késlekedett: az előadás főszereplői közül János vitézt, illetve a falu jegyzőjét és rendőrkapitányát Szibériába hurcolták gyorsított eljárás után. A könyv azt is boncolgatja, miért pont ekkor szálltak szembe a falusiak, és miért azokat a személyeket hurcolták el, akiket elhurcoltak. Azonban a megtorlás iratainak vizsgálatán túl legalább annyira fontos téma a megtorlást követő reakciók taglalása.

A traumákra adott reakciók néha egészen eltérőek, néha pedig megdöbbentő hasonlóságok fedezhetők fel bennük. A történelmi traumák nemzetközi irodalma – különösen a holokauszttal foglalkozó történetírás bámulatos termékenységé miatt – egyre több polcot foglal el a könyvtárakban. Ennek ellenére úgy tűnik, a magyarországi történelmi traumák nem csupán a közéletben, hanem a történetírásban is a kibeszéletlen területek közé tartoznak.¹ Ahogy Ránki György jegyezte meg Randolph Braham *A magyar holokauszt* című munkájáról, hogy

¹ Ennek részleges okairól a holokauszt kapcsán lásd például Gyáni Gábor 2008: Helyünk a holokauszt történetírásában. *Kommentár* (3.) 3. 13–23. Az üdítő kivételek közé tartozik például: Tomka Béla 1992: A Holocaust genezise. Újabb koncepciók és viták. *Valóság* (35.) 10. 40–48; Pető Andrea 1999: Átvonuló hadsereg, maradandó trauma: Az 1945-ös budapesti nemi erőszak esetek emlékezete. *Történelmi Szemle* (41.) 1–2. 85–107; Kádár Gábor – Vági Zoltán 2005: *Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése*. Hannah Arendt Alapítvány – Jaffa, Budapest; Erős Ferenc 2007: *Trauma és történelem. Szociálpszichológiai tanulmányok*. Jósözveg Műhely, Budapest. Ebbe a körbe tartoznak továbbá a 2010 májusában Piliscsabán rendezett, Az identitások korlátai. Kollektív traumák, tabusítások, tapasztalattörténetek a II. világháború kezdetétől 1990-ig című konferencia célkitűzései (az előadások tanulmánykötetben hamarosan megjelennek).

azt „Magyarországon kellett volna megírni”,² ehhez hasonlóképp mondhatnánk Mong Attila munkája kapcsán, hogy azt egy történésznek kellett volna megírnia. Szerencsére (vagy szükségszerűen?), nem így történt, amiből a könyv legfőbb erényei is származnak. Ennek oka pedig az, hogy talán emiatt sem alkalmazta Mong Attila azokat a konvencionális eszközöket, amelyek a magyar hadtörténetírást és a totalitárius rendszerek történeti ábrázolásait oly gyakran jellemzik.

A magyar hadtörténetírás és a II. világháború történetével foglalkozó munkák zöme ugyanis megelegszik azzal, hogy a háborút és az abban résztvevőket arctalan tömegként ábrázolja, legyen szó katonákról vagy civilekről. Sajnos, úgy tűnik, a magyar hadtörténelem is csak az utóbbi időben kezdett tudomást venni azokról a területen végbement változásokról, amelyek John Keegan 1976-os könyvétől (*The Face of Battle*) számíthatók.³ E változásoknak a lényege, hogy a háborúk története nem csupán csapatmozgások és hadvezéri döntések leírása, hanem a korábban mellőzött elbeszélő források használatával a háborút megélt emberek tapasztalatai is éppúgy a történeti megismerés tárgyai lehetnek.⁴ A konvencionális hadtörténetírás eszköztára nem állt Mong Attila rendelkezésére, mivel a szerző foglalkozása szerint újságíró: ám annál többet szeretett volna megtudni arról, hogy mi történt szülőfalujában a II. világháború után. Miért tört ki csetepaté a helyi lakosok és a szovjet katonák között a *János vitéz* előadása közben, mi történt ezután az elhurcoltakkal, s hogyan reagáltak minderre az itthon maradók?

A szerzőnek nem volt könnyű dolga, hiszen az 1946-os történet mára szinte teljesen feledésbe merült. „Néhány fennmaradt fénykép, egy kisebb doboznyi dokumentum, egy-két családtag és pár, még élő egykori szereplő, tucatnyi kortárs és leszármazott visszaemlékezése. Mindössze ennyi maradt meg abból, hogy előadták a *János vitézt* 1946 júniusában Lovasberényben” (152). S most már hátra marad Mong Attila könyve is, amely mindezek miatt elsősorban a szóban elmondott visszaemlékezésekre épít. A kis doboznyi dokumentum, amely előkerült, három levéltárból származik. A szerző szorgalmát dicséri, hogy olyan levéltári anyagokat tudott használni történetének feltárásához, amelyek elsősorban arra adnak lehetőséget, hogy a történeteket átélő emberek tapasztalatai kerüljenek a fókuszba. Mong az oknyomozó újságírás módszereivel és eszköztárával közelített a témához, ami hasonlatossá teszi az oral history művelőinek első

² Ránki György 1988: *A Harmadik Birodalom árnyékában*. Magvető, Budapest, 209. Idézi: Gyáni 2008: 14.

³ Keegan, John 2000: *A csata arca: a közkatonák háborúja: 1415–1976. Agincourt, Waterloo és a Somme*. Aquila, Debrecen (eredeti megjelenés: Keegan, John 1976: *The Face of Battle*. J. Cape, London).

⁴ „A magyarországi hagyományos hadtörténetírás, amely ezer szállal kötődött a hadsereghez és a védelmi szférához, nem érezte érdekelve magát abban, hogy nyisson a társadalomtudományok felé. Igaz, megfelelő együttműködés híján többé-kevésbé a tudományos közélet perifériájára szorult, ám ennek kevés közvetlen negatív következményét érzekelte. E téren a rendszerváltás sem hozott lényeges változást” – írja Pollmann Ferenc (121). Pollmann Ferenc 2008: „Marcona” történelem: hadtörténetírás határon innen és túl. *Korall* (9.) 33. 120–128. Ugyanebbe a problémakörbe tartozó írás: Gyáni Gábor 2008: Az önreflexió hiányának bája és nyomorúsága. *Haditörténelmi Közlemények* (121.) 1. 143–152.

generációjához. Számukra a visszaemlékezések azért fontosak, mert nincsen más forrás egy adott történetre, ezáltal az elsődleges forrásokat pótolják. S erre a történetre a visszaemlékezéseken kívül aligha találhatnánk más forrást, így ha elvetnénk az interjúk használatának eme módszerét, magáról a történetről alig-alig tudnánk bármit is elmondani.

Az oknyomozó újságírás kedvelt témái közé tartoznak a tabuk – már igen régóta. Hiszen a műfajból fakad, hogy az újságíró olyan kérdéseket tesz fel, amelyekkel falakba ütközik. Ezt vagy azért teszi, mert titkolnak előtte valamit, vagy azért, mert nem hiszi el a „hivatalos álláspontot”. A Lovasberényben több mint hatvan éve történtek egyrészt mindkét kategóriába beleférnek, hiszen az ügyben annyiféle hivatalos álláspont létezett, ahányféle hivatal az ügygel foglalkozott. Másrészt a háborút követő évek néhány történéséről még ennyi idő elmúltával is tabunak számított beszélni többek számára. Az egyik visszaemlékező a tabusítást így fogalmazta meg: „Én kitöröltem ezt az emlékezetemből, az egészet, el is költöttem már a faluból, nem akarok ezzel foglalkozni” (71).

A szerző által döngetett falak jelen esetben a legkínosabb történeti kérdések. A tabusítás és a felejtés elvezet a falubeliek kollaborációjának kérdésköréhez, hiszen hatalmi nyomásra felejtetni majdnem ugyanazt jelenti, mint együttműködni a hatalommal. A kollaboráció problémájának egyre gyarapodó irodalmában azonban többnyire az kerül a fókuszba, hogy kik és hogyan váltak a hatalom helyi képviselőivé vagy besúgókká, nem pedig az emlékezet működtetésének módjai. Hiszen az emlékezés nem öntudatlan, spontán folyamat, hanem elsősorban reprezentáció. Másképp fogalmazva: az, hogy ki, hogyan és mire emlékezik, elsősorban abból derül ki, hogy mit cselekszik, és adott szituációkban miként beszél vagy ír múltbeli tapasztalatairól. Ezért valamiről „nem beszélni” éppúgy az emlékezet reprezentációjának körébe tartozik, mint mikor a történelmi ágensek rendre ugyanarról a témáról emlékeznek meg (például nemzeti ünnepek kapcsán). Mong is előszeretettel időzik ama kérdés vizsgálatánál – hasonló módon a lovasberényiekhez –, hogy ki volt a besúgó és ki nem (58). Azonban éppúgy a kollaboráció körébe utalja a falubeliek szolidaritás nélküli felejtését, mint a hatalommal történő közvetlen együttműködést.

A könyv egyik igen komoly erőssége, hogy alulnézetből, mikrotörténeti módszerekre emlékeztető módon beszél a sztálinizáció magyarországi történetéről, ami sajnos még mindig viszonylag ritkán sajátja a korszakról szóló történetírásnak. A lovasberényi csetepatéban résztvevők és környezetük cselekedetei úgy válnak a korszak alternatív történelmévé, hogy közben a szerző igyekszik azokat a munkákat is használni, amelyek „felülnézetből” ábrázolják a II. világháborút, a koalíciós időszakot vagy az ötvenes évek elejét. A konvencionális történetírással folytatott párbeszéd újra és újra átszövi a szöveget, azonban a munka oknyomozó újságírói műfajából fakadóan a történelmi háttér néha csak elnagyolt ecsetvonásokkal jelenik meg (időnként pontosabb levéltári és szakirodalmi hivatkozás szerencsésebb lett volna). Ennek következtében a szöveg könnyen olvashatóvá válik, mintha egy cikksorozatot olvasnánk a „lovasberényi ügyről”. Azonban úgy vélem

– még ha a szerzőnek nem is ez volt a szándéka, legalább a lábjegyzetekben – bátrabban lehetett volna vitatkozni azokkal a történetírói munkákkal, amelyek például a „koalíciós időszakot” úgy ábrázolják, mintha komolyabb lehetőség lett volna a demokratikus intézményrendszer megteremtésére ebben az időszakban. A lovasberényieket a hagyományos, pártpolitikára koncentráló történetírással szemben – miként az egy kézzel írott rendőrségi iratból kiderül – jobban érdekelte a cséplés, mint a politika, még akkor is, ha „a pártok nagy propagandát folytatnak taglétszámuk emelése érdekében” (155).

A mikrotörténeti megközelítésmód nagy előnye, hogy nem csupán a rendőrségi iratokból, hanem a visszaemlékezésekből is kiderül, mennyire egyértelműnek tűnt már 1946-ban is a politikai helyzet a hétköznapi tapasztalataiban. A falu lakói pontosan tudták, hogy melyik intézmény dönt elsősorban mindennapjaik folyásáról: a Vörös Hadsereg. Ez az egyszerű történelmi tapasztalat időnként eltűnni látszik a szocialista korszak konvencionális történeti ábrázolásaiban, amelyek néha hajlamosak a pártpolitikai iratokból jóval bonyolultabb következtetésekre is jutni. A lovasberényiek nem a politika, hanem a közösség és saját maguk életben maradásáért küzdöttek, például a *János vitéz* daljátékváltozatának előadásával, amelynek mindenekelőtt közösségteremtő és a közösség összetartozását megerősítő funkciója volt. Azonban éppen azáltal vált a darab közösségteremtővé, hogy a szovjet katonák az előadáson tartózkodó nők molesztálásával megzavarták a daljátékot, amivel lehetőséget adtak arra, hogy a falu lakosai egy verekedés keretében megtorolják az akkor már közel másfél éve zajló „zabralásokat” és zaklatásokat. Mintha előre lejátszották volna 1956-ot. Az, hogy kik váltak a csetepaté „hőseivé”, már a megtorlókon múlt, akik nem aszerint választották ki, hogy kit ítélnék szibériai kényszermunkára, hogy mennyire volt fontos szerepe a verekedésben, hanem az alapján, hogy mennyire számított hangadónak a közösségben. Így vitték el a falu jegyzőjét és rendőrkapitányát, továbbá három olyan, a daljátékban főszereplő fiatal, akik a falu nemzedékek óta legbefolyásosabb – később kulákká minősített – családjaiból származtak. A „főbűn” ezzel áttételesen a közösség identitását megerősítő *János vitéz* eljátszása is lett. A csetepaté által teremtett rebellis identitás hordozóit – akárcsak 1956 után – nem a rebellióban betöltött szerep, hanem a megtorlók jelölték ki.

A szerző oknyomozó riporterhez méltó mondatokkal jellemzi a rabmunkára ítélt „főhősöket”, és nem fukarkodik az olyan jelzőkkel sem, amelyek a szereplők személyiségjegyeit (például: életrevaló, mogorva) villantják fel. Persze érdekes lett volna az eljáró hivatalnokok és a fosztogató katonák jellemvonásairól is olvasni, de kérdéses, hogy bármilyen komolyabb forrás – akár visszaemlékezés – felhasználható lehetett-e volna róluk. Emiatt az ítélet megalkotói – „a tettesek” – sokkal arctalanabbá válnak, mint „az áldozatok”, holott valószínűleg ők is számtalan esetben kénytelenek voltak olyan döntéseket hozni, amelyek egyúttal személyiségükre is jellemzőek voltak. Ennél fontosabbnak tartom azonban, hogy maguk a visszaemlékezők – akikkel pedig személyesen találkozott a szerző – többnyire arc nélküli szereplőkként jelennek meg a könyvben. Így például a vállatásról

szóló oldalak egyik legfontosabb visszaemlékezője, Csóka János is: többnyire vele történik mindaz, amiből a korabeli vallatásokra következtethet a szerző, ezáltal az olvasó is. Azonban Csóka úgy jelenik meg a szövegben, mint „a kíváncsikat átélt interjúalany”, s más jellemvonásáról nem is nagyon olvashatunk (70–74). Kíváncsi lettem volna például arra, hogy milyen körülmények között és hogyan beszélt a vallatásról, ami számára felettébb fájdalmas emlék lehetett. Vagyis ebben az esetben a riporter kicsit visszafogottabb maradt, s az információ megszerzésének körülményeit – melyek néha érdekesebbek, mint maga az információ – nem fedte fel. Úgy is mondhatnánk: egyik fontos informátorát, interjúpartnerét elrejtette, amiért persze bírság nem jár, pusztán az olvasói kíváncsiság marad ebben az esetben kielégítetlen.

Tabusítás, megtorlás, kollaboráció, közösségteremtés – mind olyan kulcsszavak, amelyek a történelmi traumákkal foglalkozó nemzetközi irodalomban manapság a leggyakrabban a viták középpontjában állnak. Vajon miért lehetséges az, hogy oknyomozó újságírói módszerek kipróbálásával közelebb juthatunk e kérdések vizsgálatához, mint hagyományos történetírói módszerekkel? A részleges válasz a történelmi tapasztalat – manapság szintén igen gyakran vitatott – fogalmában is rejtőzhet. Frank R. Ankersmit szerint, aki történelmi tapasztalatra tesz szert, az meg van győződve róla, hogy közvetlen és autentikus kapcsolatba lépett a múlttal: mintha megtapintotta volna a múltat, mint egy tárgyat.⁵ S bár a múlt tapogatásának öröme – levéltári forrásokon alapuló munkák hiányában – nem kifejezetten tekinthető Ankersmit sajátjának, azt a véleményét osztani lehet, hogy a múltban tapogatózó vagy azt „tapizó”, konvencionális történész örömét elsősorban abban leli, hogy a forrásokat nem értelmezi, hanem lefordítja. Mesterkedésének célja, hogy kiderítse a múltat. Ezzel szemben az oknyomozó újságíró nem helyezi ilyen magasra a léceket. A műfaj lényegi eleme maga a nyomozás, nem pedig a történések „lefordítása”. Ezzel felettébb közel kerül a mikrotörténeti módszereket alkalmazó, a nyelvi fordulat hatásait magukon viselő történetírókhoz, akik számára a történet elbeszélése – vagyis maga a nyomozás – éppúgy az elbeszélendő részletekhez tartozik, mint maga a történet, annak különböző nézőpontjaival. A visszaemlékezésekre építő mikrotörténeti elemzés pedig kénytelen beszámolni azokról a buktatókról is, amelyek a történelmi tapasztalatot megalapozzák. Így a nyomozás sikereinek vagy kudarcainak végigkövetése éppolyan izgalmas – hiszen végeredményben ez a tudás hozza létre a történelmi tapasztalatot –, mint a nyomozás céljainak és eredményeinek megismerése. Ezzel az elbeszélői nézőpontváltással válhat a mikrotörténész vagy az interjúzó riporter olvasójával társalgó nyomozóvá, amely társalgást nem véletlenül hasonlítják oly gyakran Sherlock Holmes és Dr. Watson párbeszédeihez. A múltról író oknyomozó zszurnaliszta ezért nyugodtan írhatott volna bátrabban és bővebben a személyes motivációjáról vagy a nyomozás során felmerülő buktatókról. Ezek talán

⁵ Ankersmit, Frank R. 2004: *A történelmi tapasztalat*. Typotex, Budapest.

még az elbeszélni szándékozott történetnél is izgalmasabbak lettek volna, hiszen szorosan a történethez – az abban leírt történelmi tapasztalathoz – tartoznak.

A II. világháború és az azt követő néhány év történelméről lassan alig-alig lehet interjúkat készíteni, hiszen az akkor élő lehetséges visszaemlékezők zöme már meghalt. Mong Attila ezért az utolsó pillanatban fogott hozzá a történet szálainak kinyomozásához, de könyve nem csupán emiatt hiánypótló munka a nagyközönség számára. Mikor János vitéz belépett Tündérországba, mint a gyermek, mindenre csodálkozva nézett. Mielőtt megszólalt volna, Petőfi azt is úgy ábrázolta, mintha álmából ébredt volna fel, akárcsak mikor először megszólalt Iluska halálának híre után. Bár a rendszerváltás korántsem hozta el Tündérországot, úgy tűnik, a társadalomban élő traumákról és sérelmekről folytatott közbeszéd hagyományának megteremtése a többnemzedéki „álmodozás” utáni rácsodálkozásokkal veszi kezdetét, legyen szó Trianonról, a holokausztról, a Don-kanyarról, az 1956 utáni megtorlásról vagy éppen a szovjet hadsereg kegyetlenségeiről.

Horváth Sándor